

XV аср бошларида Мовароуннахрда шухрат козongan улкан мате–матик ва астрономлардан бири Козизодадир. Олимнинг тўлик номи Салоҳиддин Мусо ибн Мухаммад ибн Махмуд.

Козизода аслида ҳозирги Туркиянинг шимоли-гарбидаги Мармара денгизидан жануброкдаги Бурсада таваллуд топган. Унинг отаси Мухаммад «Хожа Афанди» лакаби билан маълум бўлиб, Салоҳиддиннинг болалик йилларида вафот этган. Хожа Афанди анча олим ва комил одам бўлиб, кўп йиллар Бурсанинг козиси лавозимйда, хизмат килган. Салоҳиддиннинг тугилган йили аник маълум эмас. Турк манбаларда у хижрий 755—765 (мелодий 1354—1364) йиллар орасида тугилган, деб тахмин қилинади. Козизода бошлангич маълумотларини Бурсадаги мадрасада олиб, астрономия ва математика билимларини мавлоно Шамсиддин Фанорийдан ўрганади. Лекин у ёшлигидан Мовароуннахр ва Хуросонда илм-фаннинг юксак даражада эканлигини эшитиб, у ерга кетишга тараддуд кўра бошлайди. Бу ҳақда XX аср бошларидаги турк тарихчиси Солих Закий бундай ёзади: «Мавлоно Фанорийдан Хуросон ва Моварауннахр уламосининг улуми риёзиядаки овозаи шухратини эшита-эшита, ниҳоят икмоли тахсил учун у жониба гетмакка қарор вермиш». Оила аъзолари бу саёхатга монелик қилишларидан кўркиб, буни сир тутаяди. Козизода XIV аср охирларида бир кун тўсатдан Бурсадан гойиб бўлади. Аввалига у Хуросонга бориб, у ерда пойтахт Самарканднинг шухрати хақида эшитади ва ўша шаҳар тарафга интилади. Бу орада Амир Темурнинг етти йиллик юриши бошланиб қолади. Козизода йўлда Темурнинг уламолари каторига қўшилиб қолиб, улар билан орқага қайтиб, юришда иштирок этади ва шу кетишда ўзининг Бурсадаги устози мулло Фанорийнинг «Анмузажи улум» асарида шарҳ битади. У Хуросон ва Мовароуннахрга келиб олимлардан тахсил олиб, билимини камолотга етказади. Хусусан у Темурнинг сарой астрономи Мавло–но Аҳмаддан астрономия ва математика фанларидан чуқур маълумотлар олади. Амир Темурнинг етти йиллик юриши тугагач, 1404 йил ёзида Салоҳиддин биринчи марта Мовароуннахр пойтахти Самаркандга келади. Тез орада Салоҳиддин Мовароуннахр ва Хуросон олимлари орасида «Козизода Румий» (Усмонли турклар мулки бўлиб қолган Кичик Осиё, яъни қадимги Рим империяси ерларини Шарқда Рум дейилар эди) номи билан шухрат қозонади.

1405 йил бошида юз берган Сохибкироннинг вафотидан кейинги Мовароуннахрда ҳукм сурган нотинчлик Козизодани Улугбек билан биргаликда Хиротта кетишга мажбур қилади. Бу ерда у бир неча йил давомида бўлажак буюк олимга астрономия ва математика фанлари—дан сабоқ беради ва унда шу фанларга нисбатан чуқур ва сўнмас меҳр уйғотади. Улугбек кейинчалик ўз «Зиж»ида Козизодани миннатдорчилик билан «устозим» деб тилга олади.

Улугбекнинг ўзи айтганидек, унинг устози Козизода Румийдир.

Улугбек Самаркандда 1417—1420 йилларда Мадраса таъсис этиб, Козизодани у ерда раис ул-муаллимин насабига тайинлайди ва аксарият ҳолларда унинг дарсларида ўзи ҳам иштирок этади. Улугбек мадрасаси квадрат шаклида бўлиб, унинг тўрт тарафида дарсхонаси ва ҳар бир дарсхонанинг ўз мударрисси бўлган. Козизода мадрасада дарсга чиққунча дарсхоналарнинг талабалари ўз мударрислари билан чиқиб, уни кутиб турганлар.

Бир кун кандайдир сабабга кўра Улугбек ўша тўрт мударрисдан бирини таъзил этади, яъни қойиб ишдан четлатади. Буни эшитган Козизода раддия сифатида дарсга чиқмайди ва бу ҳол бир неча кун давом этади. Улугбек бундан огоҳ бўлиб, Козизоданинг ҳузурига боради ва унинг сихат-саломатлигини кўриб, унинг дарсга чиқмаётганининг сабабини сўрайди. Шунда Козизода бундай жавоб беради: «Биз мударрислиكنинг ҳеч бир кимсага алоқаси ва муносабати йўқ бир мансаб деб биламиз. Ҳамда мударрислик мансаби таъзил жорий этилмайдиган мансабдир, деб ҳисоблардик. Ҳолбуки энди бу мансаб ҳам султонлик тасарруфида эканлигини кўрдик. Бинобарин биз ҳам энди ўзимизни мударрислик амалидан фориғ этдик».

Улугбек буни эшитиб, ўша мударрисни дарҳол ўз вазифасида тиклайди ва бундан буён ҳеч бир мударрисни таъзил этмаслиги ҳақида ваъда беради. Козизодадан эса дарсларга яна чиқишини илтимос қилади.

Козизода Улугбек мадрасасида мударрислик йилларида «саййид ас-санад» деб тилга олинадиган Саййид Шариф Журжоний номли бир мударрис билан мулоқотда бўлади. Козизода у киши билан кўп мубоҳиса ва мунозара қиларди. Баъзан шундай бўлардики, бу мубоҳисаларда иккала шахс ҳам бир-бирига нисбатан овозини кўтарар ва тафовут, муҳолифотта борардилар. Шундай ҳолларда Козизода Сай-йид Шарифга нисбатан «математик фанларда қудратсиз» деса, Сай-йид Шариф Козизодага «таъби математик фанларга мағлуб ва фалсафиётта мансуб» дер эди. Лекин иккиси ҳам бир-бирининг асарларини таҳрир қилар ва тортишувга сабаб бўлган масалаларни талабалар олдиға кўяр эдилар.

Улугбек Жамшид Кошийдан «Зиж Элхоний» ҳақида ва Марогадаги кузатишлар ҳақида кўп эшитиб, ўзи расадхона барпо этиш ва янгидан астрономик кузатишларни бошлашга ташаббус кўрсатади. Ра-садхона қурилишини Козизода билан бирга Жамшид Коший бошқаради. қурилиш тугатилиб, кузатишлар бошланиши биланок Коший вафот этади. Бундан сўнг ишларга илмий раҳбарлик Козизоданинг зиммасига юкланади. У ҳам кузатишлар охирига етказилмасдан вафот этади. Энди кузатишларни давом эттириш навбати Али қушчига келади ва у бу ишда катта жонбозлик кўрсатиб, устози Улугбек билан ишни ниясиға етказди.

Козизода билан Жамшид Кошийлар, шубҳасиз XV аср биринчи ярмида Шарк ва гарбнинг энг буюк олимларидан эдилар. Улар икки-сининг ўзаро муносабатлари дўстона эди ва улар бир-бирига катта ҳурмат билан қарар эдилар. Хусусан Козизода Кошийга «биродари аъзам» деб мурожаат этарди. Козизода Самарканддалигида жуда кўп

шогирдлар етиштирди. Буларнинг аввали ва энг буюги Улугбекдир. Иккинчи шогирди Фатхуллох Шервоний бўлиб, у 1449 йили Улугбек ўлдирилишини билан дархол Кичик Осиёга кетади ва Кастамону шаҳрида мударрислик билан шугулланади. Козизода Самаркандда уйланиб, бу никоҳдан бўлажак йирик олим Мирам Чалабийнинг отаси кутбиддин дунёга келади.

Козизоданинг вафот этган йили маълум эмас. Лекин бу воқеа 1426— 1436 йиллар орасига тўғри келади, деб тахмин қилинади.

Олимнинг каламига мансуб асарлар қуйидагилардир:

1. «Рисола фи-л-хисоб» («Хисоб ҳақида рисола»). Арифметикага доир араб тилида ёзилган рисола бўлиб, унда қаср ва бутун сонларнинг Унлик услубларидаги ҳисоби баён этилган. Рисола 1382 йили Бурсада ёзилган. Иккита қўлёзмаси Машҳадда имом Ризо кутубхонасида сақланади.
2. «Шарҳи мулаххис фи-л-хайъа» («Астрономия ҳақида қисқача рисоланинг шарҳи»). Асар Махмуд ибн Мухаммад ибн Умар ал-Хоразмий ал-Чағминийнинг (XIII аср) «Мулаххис фи-л-хайъа» номли асарига араб тилида ёзилган шарҳидан иборат. Шарҳ хижрий 1412 йили Улугбек учун Самаркандда ёзилган. Рисоланинг 150 дан ортиқ қўлёзма нусхалари дунёдаги турли кутубхоналарда сақланади.
3. «Шарҳи ашкол ат-таъсис». Бу рисола XV аерда яшаган математик Шамсиддин Самаркандийнинг «Ашкол ат-таъсис» («Асосланган жум-лилар») номли геометрияга доир рисоласига арабчада ёзилган шарҳидир. Бу ҳам 1412 йили Самаркандда Улугбек учун ёзилган. Бу рисоланинг ҳам 70 дан ортиқ қўлёзмалари бўлиб, турли кутубхоналарда мавжуддир.
4. «Рисола ал-жайб» («Синус ҳақида рисола»). Бу рисолада бир даражанинг синусини аниқлашнинг янги бир усули баён этилган, араб тилида Самаркандда ёзилган. Унинг икки қўлёзмаси Истамбулда Султон Мухаммад кутубхонасида сақланади.
5. «Дар баёни истироҳати жайби йақ даража» («Бир даража синуси-пи аниқлаш усулининг баёни ҳақида»). Бу рисола ҳам олдинги рисола мавзусига бағишланган ва форс тилида Самаркандда ёзилган.
6. «Дастур ал-амал ва тасхик ал-жадвал» («Амал дастури ва жадвалларини тузатиш»). Арабчада ёзилган ва Улугбек «Зиж»идаги бир мате–матик масаланинг шарҳига бағишланган. Биргина қўлёзмаси Тбилисида сақланади.
7. «Мисоха» («Ўлчаш»). Араб тилида ёзилган, юзаларни ўлчашга бағишланган рисола. Бир нусхаси Машҳадда Мавлавий кутубхонасида сақланади.
8. «Рисола фи-л-хайъа ва-л-хандаса» («Астрономия ва геометрия ҳақидаги рисола»). Биргина нусхаси Туркияда, Бурса шаҳрида сақланади.
9. «Шарҳ ат-Тазкира». Насириддин Тусийнинг «Ат-Тазкира» номли араб тилидаги рисоласига шарҳ.
10. «Шарҳ Таҳрир ал-Мажистий» араб тилида ёзилган. Астрономияга доир рисола, икки қўлёзмаси Берлин ва Лондонда сақланади.
11. «Рисола фи илм ал-хайъа» («Астрономия илми ҳақида рисола»). Биргина қўлёзмаси Санкт-Петербургда сақланади.
12. «Рисола фи рубъ ал-муҷайаб» («Синус квадрат ҳақида рисола»). Араб тилида. қўлёзмалари Санкт-Петербург, Машҳад ва Техрон кутубхоналарида сақланади.
13. «Лима кана ҳалла қавни нисба иртифаъ аъзам ал-жибол ила қугри ал-арз қанисба субъ ард шаъира ила зираъ» («Нима учун тоғларнинг энг баландининг Ер диаметрига нисбати арпа донининг бир газга нисбати қабил эканлиги қабул қилинган»). Ер ўлчамига

багишлаган араб тилидаги рисола. Биргина кўлёмаси Берлинда сакланади.

14. «Рисола фи самий ал-кибла» («кибла азимута хакида рисола»). кўлёмаси Бурсада (Туркия) сакланади.

15. «Шарх хикмат ал-айн». Ал-казвинийнинг «Хикмат ал-айн» номли рисоласига шарх, араб тилида. кўлёмалари Богчасарой (крим), Берлин, Душанбе, Козон, Кохира ва бошка кўплаб шаҳарлардаги кутубхоналарда сакланади.

Улугбек расадхонасининг етук намояндаларидан саналган ва Улугбекдек буюк олимни тарбияланган Козизода Румий колдириб кетган адабий-илмий мерос бугунги авлоднинг олтин мулки ҳисобланади. Лекин шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, бу олимнинг қатор асарлари ўз тадқиқотчиларини ханузгача кутиб ётибди.

А.Ахмедов